

KÜTAHYA, iç-garbî Anadolu'da vilâyet merkezi bir şehir olup, 1950 sayımına göre, 19.547 nüfusludur. Geniş bir ovanın cenup kenarında birdenbire yükselen Acem (Yellice) dağı (1.773 m-) eteklerinde kurulmuş bulunan şehrin zemini, demir-yolu istasyonunda, deniz seviyesine göre, 935 m. irtifada olup, bu zemin çarşı semtine (960—970 m.) doğru tedrîcen yükselmekte, Kütahya kalesinin (hisar) yerleşmiş bulunduğu tepe ile bunun şarkındaki Hıdırlık tepesi üzerinde 1.000 m.'yi aşmaktadır. Bu iki tepeyi birbirinden ayıran vadi içindeki dere şehri cenuptan şimale doğru keserek, ova ortasında Felend çayına karışır ki, garptan gelen bu akar-su, Kütahya ovasının şark tarafında, Sakarya nehrinin başlıca tâbü olan Porsuk çayı ile birleşmektedir. Şehrin kurulma sahası, Hisar ve Hıdırlık tepelerinin, yukarı mahallelere zemin teşkil eden yamaçlarından itibaren, şimale doğru ova üzerinde yayılır ve sözü geçen tepeler arasındaki dere boyunca içeriye doğru sokulur. Görünüşe göre, cehrin esâs çekirdeği Hisar tepesinin önünde yer almaktadır ki, başlıca eski binalar ve ticâret evleri bu kısımda bulunur. Buradan itibaren şarka doğru, birinci cihan harbi ve istiklâl savaşı yıllarından evvelki ermeni ve rum mahallelerinin yerini almış semtlerden geçilerek, kışla ve nihayet istasyon semtine inilir. Seyrek ağaçlı bir ovanın kenarında kendisine anfi şekilli bir zemin hazırlayan dik yamaçlı tepelerin eteğinde, yeni açılmış caddeler hâricinde, dar ve kıvrımlı sokaklar boyunca sıkışık bir nizamda dizilmiş evleri, arada yükselen minareleri ve etrafını kuşatan bahçeleri ile şehrin bilhassa yüksekte görünüşü hoştur. Beton ve tuğlanın hâkim olduğu yeni inşaat dışında, evler ahşap yahut kerpiç-bağdâdî olup,

hepsi de kiremit ile örtülüdür. Toprağı verimli bir ova kenarında tahkime elverişli topografya şartları ile insanları erkenden kendisine celbetmiş olduğu anlaşılın bir coğrafi mevkie sahip kadîm şehir, müteaddit yollara düğüm noktası teşkil ederek, inkişâf etmiş olmalıdır. Filhakika, buradan garba doğru uzanan bir yol, Kütahya 'yi Domaniç üzerinden Marmara bölgesine (Bursa, Kyzikos), Balat üzerinden Balıkesir 'e, Ege denizine (Edremit) bağladığı gibi, cenûb-i garbîde Acem dağını bir geçit ile aşan başka bir yol (Çavdar-Hisar) Aizanoi ve Kadoi (Gediz) üzerinden Bergama 'ya, cenupta Porsuk vadisini takip eden bir yol Appia ve Ak-monia üzerinden Philadelphiea (Alaşehir) ve Sardis 'e, İzmir 'e ve büyük Menderes vadisi cebirlerine birleştiriyor, cenûb-i şarkîde başka bir yol Konya 'ya, şimâl-i şarkîde bir diğeri

inönü üzerinden Bilecik havalisine raptediyordu. Bu yollar üzerinde Kütahya merkezî bir durum işgal etmekte ve ehemmiyetli bir konak yeri rolünü oynamakta idi: şehrin Osmanlı hâkimiyetinde asırlarca büyük bir eyâlet başında bulunması bu merkezî durum ile alâkalı olmak icâp eder. Bununla beraber, XIX. asrın sonlarında inşâsına teşebbüs edilen demir-yolları, Kütahya 'nm bu durumunu gerilettiler, Anadolu *nun başlıca demir-yolu Kütahya 'ya uğramıyor, şehir ancak bir şube hattı ile bu demir-yoluna bağlanıyordu. Diğer taraftan, İzmir 'den memleket içine sokulan demiryolu da Kütahya'ya nisbetle çok daha cenuptaki bir mevkide (Af-yon-Karahisar) Anadolu demir-yolu ile birleşiyordu. Yine bu devirde, şehrin evvelce çok ehemmiyetli olan bâzı san'at şubeleri (halı ve seccade imâli, debbağhk, çinicilik) umûmî bir gerilemeğe uğramış idi. XVII. asrın ortalarında, Evliya

Çelebi 'nin kaydettiği 7.000 bir asır sonra (1767) ve Niebuhr'un tesbit ettiği 11.000 ev sayısına göre, Anadolu 'nun başlıca şehirleri arasında yer alması lâzım gelen Kütahya 'nın nüfusu, XIX. asrın ilk yarısında 15.000'j ancak geçmekte idi. Asrın sonuna doğru ise, bu sayı Cuinet tarafından 22.000 kadar gös*-teriliyordu (15.000 müslüman, 4.000 rtım, 3.000 ermeni). Malte-Brun coğrafyasının birinci tab'ında (1812), şehir için verilen 50.000'den fazla ve E. Reclus tarafından Perrot 'ya atfen 1860 'a doğru verilen 37.000 nüfus sayısı her hâlde mübâlegalı olsa gerektir. XX, asrın başlarında şehrin nüfusu üzerinde verilen rakamlar umumiyetle bundan daha yüksektir. Msl. Philippson bu nüfusu tahminen 27.000 olarak kaydeder. R. Delbeuf ise, 30—35.000 arasında olduğunu söyler. Birinci cihan harbi senelerinde, bütün memleket gibi, büyük sarsıntılara ve istiklâl harbi sırasında düşman istilâsına uğrayan Kütahya 'nın nüfusu, o devre içinde hayli gerilemiş bulunmalıdır. Cumhuriyet devrinde yapılan ilk sayım (1927 nüfus sayımı) şehrin nüfusunu 17.282 olarak tesbit etmiş, bunu takip eden devrelerde ise, küçük bir artma kaydedilerek, 1945 'te 19.849 sayısına varılmış idi ki, 1950 nüfus sayımı buna nisbetle hafif bir gerileme göstermektedir. Görünüşe bakılırsa Kütahya, komşu vilâyet merkezleri ve demir yolu düğüm noktaları olan Afyon-Karahisar 'iri ve bilhassa Eskişehir 'in inkişâfını Aâkip ede-i memiş, hattâ 1953'e kadar kendisine bir kaza merkezi olarak bağlı bulunan Uşak '1 nüfusu; Kütahya'ninkini b i r a z aşmıştır. Bu arada inşâsı 1931 senesinde sonra eren Kütahya-Balı-kesir demir yolu, şehri, gerek Marmara kıyı-i larma (Bandırma), gerekse İzmir 'e kısa yol» dan bağladığı gibi, ana hat (Eskişehir— Afyott

KÜTAHYA. Uig

demir yolu) da Kütahya istasyonundan geçirilmiş, münâkale durumundaki bu gelişme, muntazam şoseler inşâsı suretiyle, daha da artmıştır. Bununla beraber, ekserisi atölye faaliyeti ölçüsünü aşmayan mahallî san'atlar ile öteden beri oldukça faal olan toprak mahsulleri ticâretinin, şehri esaslı surette kalkındırmak bakımından, kâfi gelmediği görülmekte, bu ölçüde bir kalkınmanın Kütahya 'yi alâkadar eden büyük sanâyî programının tatbiki takip etmektedir.

Sözü geçen programda, Kütahya çevresinde öteden beri işletilmekte olan linyit yatakları üzerine kurulacak büyük bir elektrik santralının te'min edeceği kudret ile azot sanayii tesis edilmesi ve ayrıca, modern mânada büyük bir keramik fabrikası meydana getirilmesi düşünülmektedir. Şimdiden bir de şeker fabrikası inşâ edilmiştir. (BESİM DARKOT.)

T a r i h . Klâsik eski çağda adı Kotiaion (Kotiaion, Cotyaeium, Cotyaeum, Cotyaium) olarak, çeşitli kaynaklarda, bilhassa Stabo (XII, 576)'da Phrygia Epiktetos'un bir şehri gibi zikredilmekte ve bu adın Kotys 'in şehri mânasına Kotiaion olduğu tahmin olunmaktadır. Eski kaynaklarda Suidas bu şehri Esop 'un doğduğu memleket diye bildirir ki, bu takdirde, şehrin VI. (m. ö.) asırda mevcut olması gerektir. Bir çok yolların kavşak noktasında ve bugünkü şehre hâkim tepede kurulduğu kabul olunan Kotiaion 'un ilk devirlerine âit hemen hiç bir eser bakiyesi kalmamıştır. „On binlerin" yardımı ile büyük kardeşi Ar-taxerxes II. 'e karşı isyan eden genç Kyros 'un ordusu ile beraber geçtiği Ceramorum Agora, çanakçılar pazarının (Xenophon, *Ana-basis*, I, 2) Kütahya civarında yer

olması imkânsız değil ise de, bu ismin Hammer tarafından ileri sürülen ve bâzı XIX. asır müellifleri tarafından kabul edilen Germiyan âdına benzerliğinin bir tesadüf eseri olması icâp eder. Kotiaëion, Frikya hâkimiyetinden bir müddet sonra, Keyhusrev 'in eline geçmiş (V. asır), sonra Büyük iskender'in, müteakiben onun kumandanlarından Anti-gon 'un hükmü altına girmiş, bir aralık da Bithynia ve Bergama devletlerinin sahası içinde kalmış idi. Romalılar zamanında ve ikinci asırdan itibaren Hıristiyanlığın ehemmiyetli merkezlerinden biri olmuştur. Bir aralık takibata uğrayan hıristiyanların burada bir melce bulabilmeleri yüzünden, Hierokles Kütahya 'nın tahsisatını kesti ve bu bölgenin en büyük ve zengin bir beldesi olan bu şehir, geçici bir zaman için, ihmâle uğradı; sonra piskoposluk makam oldu. Kütahya'nın ehemmiyeti Bizans imparatorluğu devrinde daha çok arttı. Bizanslılar şehre hâkim ve kale inşasına elverişli sarp tepeye burçlar ile tahkim edilmiş ve iki kat sur içine alınmış bir şato yaptırdılar ki, burası sonradan, Germiyan oğulları ve Osmanlılar devrinde yapılan muahhar Kütahya kalesinin Yukarı-Hisar denilen kısmının esâsını teşkil etti. Hi* sar içinde duvarları resim ve nakışlar ile süslü bir bizans kilisesinin harabesi bulunduğu gibi, Bizans büyüklerinin gömülmesine mahsus bir de mağara var idi. Burada çıkarılan ve Bizans valilerinden birine âit olduğu anlaşılan XI. asra âit mermer bir lâhidi Texier tasvir et* mektedir. Romanos IV. Diogenes Malazgirt muharebesinden sonra, tahtını geri almak için yaptığı mücâdelelerde yenilip, halefinin eline düşerek, Kütahya 'ya getirildi; burada gözleri kör edildi. Manuel Kommenos ile Alexiös Kommenos, Kinnamosun 'un ifâdesine göre,

Antakya seferlerinden dönerlerken, Kütahya 'dan gelmişlerdi. O zaman, burası istanbul — iznik— Afyon—Konya yolu üzerinde, belli-başlı uğraklardan biri idi.

Malazgirt muharebesinden az sonra Anadolulunun büyük bir kısmı ile beraber, Kütahya' da, Kutulmuş oğlu Süleyman tarafından, 1080 yılına doğru zaptedilmiş (krş. M. H. Yinahç, *Anadolu'nun fethi*, s. 65) ve Dorylaieoh muharebesine kadar [bk. mad. KILIÇ ARSLAN, I.] Selçuklu hâkimiyeti altında kalmıştır. XII. asrın ortalarında Kütahya Anadolu 'da Bizans hâkimiyetinin hudut bölgesi üzerinde bulunuyor ve Konya Selçuklularının desteklediği türkmen kuvvetlerinin hücumuna mâruz kalıyordu. imparator Manuel, ordusu Kilikya seferinden dönerken, Kütahya 'dan geçtiği sırada bu civarda adı geçen kuvvetler tarafından zayıflığa uğratıldı (1158). Kılıç Arslan II. 'in Myrio-kephalon zaferinden sonra (1176), bu taarruzlar daha da şiddetlendi ve nihayet imparator Manuel 'in ölümünden sonra Kütahya tahrip edildi (1183). Niketas Khoniates 'in ifâdesinden, Kütahya ve Eskişehir 'in o sırada Selçuklu hâkimiyeti altına girdiği anlaşıl maktadır. Bunu takip eden karışıklık devresinde Kütahya yeniden bizanslıların eline geçti ise de, =Alâ' al-Din Kaykubâd II. tarafından 1233/1234 sıralarında kat'î şekilde İznik imparatorluğu elinden alınmış ve bir daha geri verilmemiştir. Her ne kad^r Kütahya 'nın son fetih tarihini, Karaca-Viran köyündeki ri-bat kitabesine dayanarak, 607(1210) tarihine kadar götürmek mümkün ise de, sözü geçen mevkiin Kütahya 'ya on saat mesafede ve cenûb-i şarkî tarafında bulunması, buranın bir hudut karakolu olması ihtimâlini daha kuv* vetle göstermekte ve şehre yakın Yoncaîl

KÜTAHYA.

hamammdaki 631 (1233/1234) tarihli kitabe, Kütahya'nın işgal tarihini da kat'î olarak bu sıralara koymaktadır (krş. I. H. Uzunçar-şih, *Kütahya şehri*, s. 9).

XIII. asrın ortalarında, Rukn al-Din Kılıç Arslan IV. zamanında, Kütahya, Şâhib Fahr al-Din ;Ali 'nin uç beyliğine tâyin edilen oğullarına tefviz olunur memleketler arasında idi (Aksarâyi, *Musâmarat alahbâr*, nşr. Osman Turan, s. 74). Türk aşiretlerinden Germiyan aşiretinin XIII. asrın ikinci yarısında Kütahya havalisine yerleştiği veya Selçuklular tarafından yerleştirildiği ve bu şehrin ise, onların nufûzu altına girerek, 1285 'den itibaren moğullara ve Selçuklu sultanı Mas'üd II. 'ye karşı mücâdele mevzuu olduğu görülmektedir [bk. mad. CERMİYAN-OĞULLARI]. Kütahya'da, bu aşiret adını aile ve memleket adına geçiren Germiyan-oğullarından ilk hukûm süren Ya'küb I. b. 'Ali-Şir (krş. Aksarâyi, *ayn, esr.* s. 311) oldu ki, babası Karim al-Din !Ali-Şir Selçuklu ailesi arasındaki mücâdelelere karışması sebebi ile, evvelce moğullar tarafından İdam edilmiş ve kendisi ise başlangıçta Sultan 'Alâ' al-Din III. Farâmurz 'ü metbû tanımış idi (1299; krş. Halil Edhem, *Al-i Germiyan kitabeleri, TOEM*, birinci yıl, s. 311). Selçuklu devletinin inkırazından sonra, Ya'küb Bey burada istiklâlini ilân etti (1302) ve Germiyan sultanı İekabını aldı. Bu zamandan itibaren hanedan adının şehir içinde kullanıldığı görülmektedir ; nitekim *Şabh al-aşa* (V, 340) Germiyan adı verilen şehrin orta büyüklükte olup, etrafı sûrlar ile çevrili, ortasında yüksek bir tepe üzerinde müstahkem kalesi ve dışında bağ ve bahçeleri bulunduğu zikredilmektedir. Anadolu beylerinin en kuvvetlilerinden biri bulunan

Ya'küb I. Kütahya 'dan sevkettiği kuvvetler ile bizanslılara karşı başarılı harpler yaptı ve Ege kıyılarında bâzı yerleri aldı; Alaşehir 'i kuşattı ve ancak bizans-lîâarın yardımı çağırıldığı Katalan kuvvetleri karşısında geri çekildi. 707 (1307) tarihli gümüş sikkeyi Kütahya (şehir-i Germiyan) 'da bastırdı. Oğlu Mehmed Bey ve torunu Süleyman Şah zamanlarında da Kütahya, Germi-yan-oğullarının makam idi. Şahab a!-Din 'Omari, Kütahya 'yi her hâlde Mehmed Bey zamanında ziyaret etmiş ve eserinde Kutay dediği şehrin muazzam diye tavsif ettiği kalesi ile Germiyan ilinin şevket ve kudretinden bahsetmiştir (bk, *Masülik alabşârfi ma-mâlik al-amşâr*). Osmanlı hükümdarı Orhan Gâzv'nin Rumeli fütuhâtı dolayısı ile ve Dime-toka 'nın fethini bildiren fetihnameyi (1357) gönderdiği Germiyan-oğlu da (Feridun Bey, *Munşâ'ât al-salâtin*, I, 72 v.d.) yine bu Mehmed Bey olsa gerektir. Diğer taraftan, Evliya Çelebî (*Seyahat-nâme*, V, 301). 'ye inanmak gerekirse, Orhan Gâzî de Kütahya 'da doğmuştur Şah Çelebî adı ile de anılan Süleyman Şah Kütahya 'yi, hükümeti için olduğu kadar devrinin ilim ve fikir hareketleri için de merkez hâline getirdi. Kütahya 'da yaptırdığı Ka-le-i bâlâ camii 'nin kapısındaki kitabede *sultân al-Germiyâniya* ve *alamir al-kabir* olarak tavsif edilen Süleyman Şah (Halil Edhem, *göst. yer.*, s. 115), hükümetinin ilk yıllarını sükûnetle geçirmiş ise de, sonraları Karaman-oğullarının baskısına karşı bir müttelik bulmak ihtiyâcı ile, kızı Devlet Hatun 'u Osmanlılardan şehzade Bayezid (Yıldırım) 'e vermek sureti ile, Kütahya 'yi ve memleketin diğer bâzı kasabalarını (Tavşanlı, Simav, Emed = Eğrigöz), cihaz o'arak, ona verdi (tafsilât için bk. mad. GERMİYAN-OĞULLARI). Murad I. gelini

almak üzere, Bursa kadısı Koca Mahmud Efendi'yi, kapu kullarından Ak-Sungur Ağa'yi, zevceleri ile birlikte ve bir kısım asker ile gönderdiği zaman, Germiyan beyi düğünün birinci safhasını Kütahya'da yapmış ve kızını buradan Bursa 'ya göndermiştir (Aşık Pâşa-zâde, *Tarih*, s. 58, v.d., 62). Kütahya 'nın, bir sancak olarak, şehzade Bayezid'e verilmesi de bu sıradadır (1381). Süleyman Şah, bundan sonra, Kula 'ya çekildi ve orada öldü (1387). Oğlu Yâkub II., Kosova meydan muharebesinden (1389) sonra Osmanlılara geçen şehirleri ve bu arada Kütahya 'yi tekrar elde etmek teşebbüsünde bulundu ise de, muvaffak olamadı ve bil'akis bütün memleketini kaybetti. Kendisi de, Yıldırım Bayezid tarafından ipsala kalesine hapsedildi ve ancak Şam 'a kaçıp, Timur 'a sığındıktan sonra, onun yardımı ile, Ankara muharebesini müteakip, tekrar Kütahya'ya sahip olabildi (1402). Bu sırada Timur Kütahya 'ya gelmiş, fakat ahâlisine dokunmıyarak, burada bir ay kadar kalmış ve ancak halktan fidye-i necat ile birlikte, kendisine esir düşen Timurtaş Paşa'nın Kütahya kalesindeki hazînesini almış idi. Yine Bursa 'dan yanına getirttiği ulemâdan Sayyid Muhammed Buhâri, Şams al-Din Fanâri, Muhammed Cazri 'yi de burada kabul etmiş idi. Timur'un Anadolu'dan dönüşünden sonra, Ya-kub II. Kütahya 'yi diğer Germiyan memleketleri ile birlikte ve komşularına karşı dâima bir muvâzene siyâseti takip etmek sureti ile, idare etti. Bu arada bir defa Karaman-oğlu-nun istilâsına uğrayan Kütahya, Çelebî Mehmed tarafından geri alınıp, Yâkub Bey 'e iade edildi. Şehir bundan sonra 1428 'de Yâkub Bey 'in Bursa ve Edirne 'ye giderek, Murad II. ile görüştüğü ve memleketini ona vasiyet ettiği:

KÜTAHYA. İİ2I

tarihe kadar elinde kaldı ve bundan sonra kat" şekilde

Osmanlılara geçti (Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 116 v.d.). Kütahya ile birlikte Germe-yan vilâyeti önce Umur Bey-oğlu Osman Çelebi 'ye verildi. Bundan bir kaç yıl sonra Bert-randon de la Broquiere Kütahya 'ya uğradığı zaman (1433), orada Murad II.'m büyük şehzadesi 'Ala' al-Din 'in sancak beyi olduğunu gördü ki, bu şehzade, büyük kardeşi Ahmed 'in Amasya sancak beyi iken ölmesinden sonra oraya tâyin edilmiş ve kendisi de orada ölmüş idi (1442). Bu şehirde gördüklerini anlatan de la Broquiere bu münâsebetle Anadolu beylerbeyi HamzaPaşa'yı bu sırada Bursa'da bulmuş idi. Bundan sonra Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar Kütahya, merkezi Ankara olan Anadolu beylerbeyinin bir sancağı hâlinde idare edildi ise de, Fâtih'in 1451 'de Karamanoğulları ve Menteşe-oğulları gâilesini bertaraf etmeğe me'mûr ettiği Anadolu beylerbeyi İshak Paşa, eyâlet merkezini Ankara 'dan Kütahya 'ya nakletti ve bundan sonra bu şehir beyler-beyilik teşkilâtının devamı müddetince, Anadolu eyâletinin merkezi olarak kaldı (aş. bk.). Ancak şehzadelerden yalnız ikisi, Kanunî Sultan Süleyman 'in şehzadeleri Bayezid ve Selim, Kütahya sancağını idare ettikleri sırada bu beylerbeyiliğin merkezi (1542 —1566) Ankara oldu. Beyîerbeylik teşkilâtında Anadolu eyâleti ehemmiyetli bir yer tuttuğu ve zâten Kanunî devrine kadar pek az sayıda eyâlet bulunduğu için, Kütahya 'daki beylerbeyileri arasında Gedik Ahmed Paşa, Davud Paşa (Koca), Hersek-zâde Ahmed Paşa gibi, hemen müteakiben sedârat mevkiini işgal edenler bulunmuştur. Bayezid II. devrinin sonlarında Şah-kulu (Şeytan-Kulu) isyanında, âsîler Kütahya üzerine yürüyünce, beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa şehir dışına çıkararak, cesurca mukavemet etti ise de, yenilerek, esir düştü ve eşkiyâlar tarafından idam edildi (

1511). Bunun üzerine Şahkulu Kütahya kalesini kuşatıp, sulh yolu ile burayı ele geçirmek teşebbüsünde bulundu, fakat kalenin şiddetle dayanması ve halkın teslim teklifini reddetmesi neticesinde, kale dışındaki evleri yakıp-yıkarak, Bursa taraflarına çekildi (*Tâc altavârih*, II, 164 v.d'). Kütahya, Yavuz Sultan Selim I. ve Süleyman I. devirlerinde Anadolu tarafında yapılan seferlerde hem bir toplanma yeri, hem de ehemmiyetli bir yol uğrağı oldu (krş. *Munşâ'öt al-salâtin*, I, 450, 529, 584 ; Peçevî, I, 72). Bu devirde Behrâm Paşa, Rüstem Paşa (sadrâzam) ve İbrahim Paşa (Hadım) gibi şahsiyetleri Kütahya 'da görüyor, şehzade Bayezid (1542—1558) ve Selim 'in (1558—1566), sancak beyi sıfatı ile, burada kıldığını biliyoruz. Bayezid, Mekke emîri falâm Anaiklûpedii! tarafından, İstanbul 'a gönderilen Kutb al-Din Makki ile Kütahya 'da görüşmüş, şehzade Selim, kendisini ziyaret için 972 (1564) 'de istanbul 'dan gelen elçisini burada kabul etmiş, o devrin siyâsî hâdiselerinde büyük ölçüde rolü görülen Jozef Nasi Kütahya 'ya gelerek, bu şehzadeye hediyelerini takdim etmiş (*Le voyage de Monsiear d'Aramon*, Paris 1887, s. 48), nihayet şehzade, babasının Sigetvar 'da öldüğünü haber alınca, İstanbul yolu ile, Belgrad 'a doğru Kütahya 'dan ayrılmıştı. Bu asrın ikinci yarısında Kütahya 'da huzursuzluk yaratan „sûhte taifesi" ile şark tarafından gelerek, uygunsuz hâllerde bulunan «gurbet taifesinin" isimleri geçer ki, bunların tenkilleri hususunda tedbirler alınmakta idi (966 tarihli iki hüküm için bk. Mühimme defteri, nr. 3, 457 ve 931 hükümler). XVII. asrın başlarında Avusturya harpleri devam ettiği ve Anadolu 'nun kargaşalık içinde bulunduğu bir sırada, sedâret kaymakamı Hafız Ahmed Paşa burayı muhafazaya me'mur olmuş, fakat Diyarbekir

beylerbeyi Husrev Paşa 'nın takibinden kurtulan Celâlî eşkiya reislerinden Deli Hasan 'a karşı koyamayarak, Kütahya kalesine sığınmış idi (1061). Eşkiyâ reisi, üç günlük muhasaradan sonra, şehri yaktı ve kışlamak üzere Afyon-Karahisar 'a gitti (Naimâ, I, 294). Yine bu dahilî isyanlar sırasında, eşkiya reisi Tavil Ahmed'e karşı muvaffak olamadığı bahanesi ile, Anadolu beylerbeyi Geçdehan Ali Paşa, serdar Nasuh Paşa tarafından, Kütahya 'da öldürüldü (1604, Naimâ, I, 414, 418). Sivas valisi Varvar Ali Paşa isyanında (1647) »Kütahya paşası" Küçük Çavuş Ahmed Paşa 'nın da rolü bulunduğu anlaşılıyorsa da, bu beylerbeyi bir yıl sonra Haydar-oğlu isyanını bastırmağa me'mûr edilmiş, fakat yenilip, esir düştüğü eşkiyâlar tarafından öldürülmüştü (Evliya Çelebi, II, 382, 478). Köprülü Mehmed Paşa 1650 yılında 17 gün, Anadolu bey-lerbeyi sıfatı ile, Kütahya 'da kalmış idi. Köprülü 'nün sedâretinde Kütahya 'da beylerbeyi bulunan Can Mirza Paşa da sadrâzâmın aleyhinde olanlar ile birlik oldu ve Abaza Hasan Paşa isyanına katıldı. Yerine tâyin edilen Konakçı Ali Paşa 'nın mütesellimi şehire hâkim olduğu esnada ise dört bin kadar eşkiya ile gelip, iki ay Kütahya 'yi da muhasara etti, fakat alamadı (1659; Silâhdar, I, 144 vd.).

Bu sırada bir çok büyük devlet adamının burada hizmet ettiğini görüyoruz ..Köprülü-zâde Nû'man Paşa (1703), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa-zâde Ali Paşa (1716), üç defa vali olarak geldiği Kütahya'da vefat etmiş (1757) ve 26 gün Hisarbey camii haziresinde gömülü

71

ttii KÜTAHYA.

kaldıktan sonra cesedi İstanhul 'a nakledilen Hekim-oğlu

Ali Paşa (ölm, 1757) , sadrazamlıklarda bulunan Yeğen Mehmed Paşa (1744)1 Said Mehmed Paşa (1756), Muhsin-zâde Mehmed paşa (1760), Moldovancı Ali Paşa (1766), Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1773) v.b. Kütahya nahiyelerinden vezirlere her sene 1200 kile arpa, 1100 çit saman, 1100 araba odun verilmesi ayrıca âdet olmuş, fakat fakir ahalinin bu yükün altından kalkamadığı görülünce, bunların indirilmesi cihetine gidilmişti. Menzilcilik hizmetleri hususunda da buna benzer güçlükler sık-sık görülen hallerden idi (1172 ve 1173 tarihli iki vesika için bk. Topkapı arşivi, E. 10309, 10653). Her, hâlde bu gibi suistimallere engel olmak için, Kütahya 'da ve kazalarında ayan seçimine, bu -gibi kimselerin namuslu, doğru ve âyanzâde olmalarına ehemmiyet verildiği anlaşılmaktadır (Taşkın kazasına âit böyle bir seçim ve Kütahya kadılığının 1172 tarihli bir ilâmı için bk. E. 10653). Selim III. devrinde Fransızlar ile yapılan muharebelerde, Mısır ve Suriye'de esir edilen Fransız askerleri Kütahya 'da alıkon-muşlardı. Kütahya Osmanlı—Mısır harplerinde mühim hâdiselere sahne oldu: İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusu Konya civarında sadrâzam Reşid Mehmed Paşa'yi yenip, esir ettikten sonra, Kütahya 'ya gelmiş, fakat sadârete çağırıldığı için, eyâlet merkezini terkede-rek, İstanbul 'a giden Anadolu valisi Mehmed Emin Rauf Paşa'nın şehir idaresini tevdi ettiği eşraftan Hacı Reşid Ağa'yi mütesellimlik vazifesinde bırakmış, aynı zamanda Kütahya'nın .da, diğer işgal ettiği Anadolu toprakları gibi, Mısır'a ilhakını ilân etmişti (krş. 16 şevval 1248, 8 mart 1833 tarihli buyrultu, bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı *ayn. esr.*, s. 101). Nihayet Amedî hulefâsmdan Mustafa Reşid Efendi (Paşa) Kütahya 'ya İbrahim Paşa nezdine gelerek, Kütahya muahedesi adı ile anılan anlaşma yapıldı

(4 mayıs 1833) ve mısırlılar Kütahya 'dan çekildiler (Ali Fuad, *Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, T T E M*, 19/96, 1928).

Kütahya XIX. asır orta' ırında bir defa daha Avrupa 'da ve milletler arası siyâsette adı geçen bir yer oldu; 1848 ihtilâlleri neticesinde Macar millî hareket reisleri (Kossuth Lajos, Batthyânyi ve Meszâros) ile refakatinde gemiler ve generalleri (Bem, Dembinski) ile adamları Osmanlı devletine sığınınca, sadrâzam Mustafa Reşid Paşa tarafından Süleyman Refik Bey'in muhafızlığı altında, Kütahya 'da kışlalara ve husûsî ikametgâhlara yerleştirildiler (1849 —1851). Rusya ve Avusturya 'nın ısrarlı isteklerine rağmen, teslim edilmediler, fakat kendilerinin ve İngiltere ile Amerika 'nın isteklerine binâen nihayet serbest bırakıldılar (etraflı

bilgi için bk. Ahmed Refik, *Türkiye 'de mülteciler meselesi*, İstanbul, 1926).

Millî mücâdele yıllarında Kütahya yine bir takım ehemmiyetli hâdiselere sahne oldu. Burada eylül 1919 'da kuva-i milliye teşkilâtı yapıldı; temmuz 1920 'de düşmanın, Alaşehir ve Gördes 'i alarak, Demirci 'yi tehdit ettiği sırada Kütahya müdafaa-i hukuk merkezi fevkalâde tedbirler aldı, «Kütahya havalisi kuva-i te'dibiye ve teşkilât-ı mahsûsa kumandanlığı" kuruldu ve bu teşkilât sonradan „Kütahya millî alayı kumandanlığı" adını aldı. 6 ağustos 1920 'de Kütahya'ya gelerek, millî kuvvetleri teftiş eden büyük millet meclisi reisi Mustafa Kemâl Paşa, Kütahya halkının millî dâvada gösterdiği hassasiyeti, maddî ve manevî fedakârlığı takdir ile meclis adına şükranlarını bildirdi. Yu> karıda sözü geçen kuvvetler garp cephesinin kumandanlığına bağlandı ise de, kuvayi seyyare kumandanı Edhem Bey,

cephe kumandanlığının millî çeteleri muntazam ordu kuvvetleri arasına katmak hususundaki gayretlerine, kardeşleri ile birlikte, muhalefet ve Kütahya 'yi karargâh ittihaz etti ki, isyanı bu hâdiseden sonradır [bk. mad. ATATÜRK■]. Kütahya 17 temmuz 1921 'de yunanlılar tarafından işgal edildi ve büyük taarruz sırasında (30 ağustos 1922) kurtarıldı.

T e ş k i l â t . Germiyan-İli, başlangıçtan itibaren, Kütahya 'ya tâbi şu mevkileri içine alıyordu:

Uşak, Gediz, Selendi (şimdi Kula kazasına bağlı), Kula, Göre (şimdi Eşme kazasına bağlı), Tavşanlı, Simav, Eğrigöz (Emet), Ezine (Sa-ray-Köy), Banaz (Uşak 'a bağlı), Baklan (De-de-Köy, şimdi Denizli 'ye bağlı), Donuzlu (Denizli), Honaz (Denizli 'ye bağlı) Tazkırı (Daz-Kırı, Dinar 'a bağlı) Geyikler (Dinar), Homa (Çivril'e bağlı), Gök-Öyük (Eşme kazasına bağlı köy), Çarşamba (Buldan), İnay (Eşme 'ye bağlı köy), Şihlu (Işıklı), Kara-Hisar Sahip (*Camı al-duval* 'den naklen Ahmed Tev-hid, *Kütahya'da Cermiyan beyleri, T OEM, I, s. 505* ve Uzunçarşılı, *ayn. esr., s. 68*). Kütahya Osmanlı idaresine geçtikten ve 14, sancaktan mürekkep Anadolu Beylerbeyiliğinin ve Paşa Livasının merkezi olduktan sonra (bu eyâletin diğer sancakları için bk. Ayn Ali, *Risale, s. 13 v.d.*) muhtelif kaynaklarda buraya 30 kadar kazanın bağlı olduğu zikrolunmaktadır. Kâtip Çelebî bunları sayarken, yukarıdakilerden başka, Eşme, Bozkuş-maa-Kalçan, Çakırca, Çal, Sirke (Eşme 'ye bağlı), Dağ-Ardı, Toyla-maa-Osmaneli, Kazıklı, Sıçanlı (Sineanlı) kazalarını da Kütahya tâbilerinden göstermektedir (*Cihannümâ, s. 631*), Bu sancağa âit mevcut en eski tahrir defterlerinde (918 ==

KÜTAHYA.

1512) kaza isimlerinden bâzılarının yürük taifelerinin

adlarına izafe edildiğini, msl. Kütahya'ya tâbi „yürükân Bozkuş", „yürükân Kulçan", „yürükân Ak-Koyunlu" bulunduğunu görürüz (Başvekâlet arşivi, 49 numaralı tapu defteri). Diğer taraftan bu livada aynı asır (XVI.) içinde muhtelif idare tarzına tâbi Taş-Eli (Eğri-Göz kazasında) Arslan-Apa, Sazalıos, Kızıl-Depe, Aydos, Altun-Taş, Yalak-Beli, Bilka-vak, Ulu-Köpek mevkileri de burada zikredilebilir (tafsilât için bk. Topkapı arşivi, 4040, D. 3320; Başvekâlet arşivi, 935 = 1529 tarihli 152 ve 952 = 1545 tarihli 242 numaralı defterler). Kütahya livası aynı zamanda müsellimler ve yayaların kesif ve teşkilâtı bir hâlde bulundukları bir sancak idi. Şehir mukataaları ile köyleri diğer gelirleri ile beylerbeyi hâsı olduğu hâlde, nahiyelerde piyâdegân (yayalar) mirlivasına, müsellim seraskerlerine tahsis edilmiş hâs, zeamet, timar ve çiftlikler bulunuyordu. Zaman-Zf.tnan tersane hizmeti donanmaya kütükçi te'mini için, Kütahya yayalarından bir nöbetlisi (639 nefer) vazifeye çağırılırdı (967 tarihli bir emir için bk. Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 3, hüküm nr. 575). Kütahya piyade ve müsellimlerinden saklananlar, vazifelerini suistimâl edenleri meydana çıkarmak için de piyade ve müsellim teftişi yapılırdı (buna dâir 973 tarihli bir hüküm için bk. Baş vek. arş., hüküm nr. 444). Bu müsellim ve yayalardan bâzılarının Kütahya mülhakatındaki mühim derbentleri muhafaza etmek, kervansaray ve menzilleri mâmur eylemek mukabilinde, Bayezid II. 'den hüküm alarak, müsellimlikten ve yayalıktan çıktıkları, bu vaziyetlerinin Yavuz Sultan Selim tarafından da birer tasarrufnâme ile tanındığı görülmüştür (Tapu defteri nr. 49, s. 251). XVII. asrın başında Kütahya livası 29 zeamet ve 975 timardan ibaret olup, beylerbeyinin 10 yük hâsı ve 200 cebelüsü vardı (Ayn Ali, *Risale*, s. 13, 44).

Evliya Çelebi (IX, 17)'ye göre, XVII. asrın ikinci yarısında, Kütahya paşasının 3.000 silâhlı askeri vardı; yaya beylerinin, müsellim ve zeamet sahiplerinin askerleri ile birlikte büyük bir kuvvet teşkil ediyordu. 1833 'te muhassıllık teşkilâtı kurulan Kütahya bir liva itibâr edildi. Bir aralık Afyon-Karahisar ile beraber, mülkî ve askerî idare ferik rütbesini hâiz bir makama verildi. 1839'da Eskişehir'in de katıldığı bu üç sancak, feriklik makamının Kütahya 'da olması şartı ile, birleştirildi ve diğer sancaklar miralaylar ile idare edildi. Sonra askerî işler Hüdâvendigâr sancağına bağlandı. 1841'de ise, Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karesi, Kara-Hisar Sahip sancakları ile birlikte, Hüdâvendigâr vilâyetini teşkil ve Kütahya merkez ittihaz edilerek, 1867 'de vilâyet merkezi Bursa 'ya naklolundu. Bu vaziyet Kütahya 'nın müstakil sancak hâline getirildiği 1915 senesine kadar devam etti. XX. asrın başlarında Kütahya sancağı merkez kazası ile Eskişehir, Uşak, Simav ve Gediz kazalarını içine alıyordu. Birinci cihan harbinden evvel husûsî bir ehemmiyet kazanan Eskişehir müstakil mutasarrıflık hâline ayrılmış idi. Cumhuriyet devrinde vilâyet hâline konulan Kütahya, 1953 'te Uşak 'in ayrı bir vilâyet teşkil etmesi ile, şimdi 11.429 km² arazi üzerinde (1950 sayımına göre) 305.362 nüfus ihtiva etmekte, merkezden başka Emet, Gediz, Simav, Tavşanlı ve Altın-Taş kazalarına ayrılmış bulunmaktadır.

Kale ve m a h a l l e r . Kütahya kalesi Evliya Çelebî zamanında iç-kale ile yeni-kale (aşağı-kale) 'den mürekkep idi. Yalçın kaya üzerinde bulunan, hendeği olmayan ve etrafı bin adım tutan iç kalede bir mescit ile imam, dizdar, müezzin, kethüda evleri, iki an-bar ve sekiz ev vardı. Şark tarafında bir kapı, şimal tarafında da

aşağı kale bulunuyordu ki, araları ikişer kulaç olan 70 kulesi ve birisi cenup tarafına, Sultan-Bağı cihetine olmak üzere üç kapısı olan ve gûyâ mebzul sulu bir kaynağı ihtiva ettiği için, kale içine alınması uygun görülen bu yeni kalenin aşağısında şehir uzanmakta idi (IX, 18 v.d.). Bu kale müstahfız timar efradı muhafazasında ve Dizdar denilen kale ağasının idaresine verilmiş, kalenin içi de sayısı 20 'ye varan topçu, lâğımcı ve cebeci efradının oturmasına ayrılmış idi. Dizdarlık çok zaman saray hizmetlerinde bulunarak, emekliliğe hak kazanmış kimselere verilir idi. Muhafızların timarları, dizdarın ise müstahfız timarından başka ocaklığı, Kütahya cizye mallarından tahsisatı vardı ki, bu ocaklık arazisi evlâda da intikal ederdi. Kütahya kalesi muhafızlarının Selim III. devrinde nizâm-ı cedid teşkilâtına bağlandığı ve bir ferman ile Selimiye ocağına katıldığı görülmektedir. Bu kale, aynı zamanda hapisane vazifesi gördüğü için, gerek Kütahya ve havalisinden,

gerek başka yerlerden ferman ile gelen mahkûmlar burada hapsedilirdi. Nefislerini islâh için burada kalebend olanlar içinde mahalleleri ahâlisi veya ocakları tarafından kefil olunanların bir ilâm ile bırakıldığı olurdu (1173 tarihli iki hâdise hakkındaki vesikalar için bk. Topkapı arşivi, E 10.422). Kale her sene, Anadolu valisi tarafından teftiş olunurdu. Kalenin iki cephaneliği, aşağı ve yukarı tophane adı ile iki tane top mahalli vardı. XVI. asrın başlarında Kütahya'nın 25 kadar mahallesi ve ayrıca ermeni ve rum mahalleleri buKÜTAHYA,

lunuyordu. Kütahya 'nm mahalleleri arasındaki İshak Fakih, Ahî Mustafa, Ahî Erbasan, Pirlar, Kadı Şeyh, Mâruf, Meydan, Sultan-Bağı, Bu-ladin ve Çukur

mahallelerini Evliya Çelebi 'de de görüyoruz.

Kemâleddin Paşa nâmına 918'de mevcut görünen mahallenin Germiyan ümerâsından veya meşâyihinden olan Eihâc Kemâleddin Paşa nâmına kurulmuş olduğu «Paşam Sultan" ve „Seyid Nûreddin" ismi ile anılan türbe kitabesinden anlaşılmaktadır. XVII. asırda Kâtib Çelebi 15 mahalle zikrettiği hâlde, Evliya Çeiebî bunların sayısını 34 'e çıkarmaktadır (krş. Tapu defteri, nr. 49).

Â b i d e v e k i t a b e l e r , Kütahya 'da ilk çağdan kalma eser bulunmadığı gibi, türk hâkimiyetinden evvelki orta çağa âit kalıntılar da azdır. Kütahya civarında bulunan en eski Sulçuklu kitabeleri Kütahya 'nm 50 km. ee-nûb-i garbisinde Karaea-Viran köyündeki 607 (1210) tarihli Giyaş al-Din Kayhusrav b. Kılıç Arslan II. zamanında inşâ edilmiş bir ribat (bugün tekke ismi verilmektedir) bakiyesi ile şehre 10 km. mesafede 631 (1233) tarihli ve 'Ala' al-Din Kaykubâd b. Gıyas al-Din Kayhusrav zamanında inşâ edilmiş Yonealı-Hamamı kapısı üzerinde bulunmaktadır. Şehrin Balıklı mahallesindeki camiin kapısı üzerinde Selçuklu ümerâsından Emîr Sipehsâlâr 'Imâd al-Din Hazar Dinarı'ye âit, 634 (1236) tarihli bir kitabe vardır ki, bu kitabenin bulunduğu camiin Germiyan ümerâsından Özbek Subaşı tarafından, 783 (1381) tarihinde esaslı şekilde tamir edildiğine dâir ikinci bir kitabe bulunmaktadır. Kütahya 'nın mesirelerinden olan Hıdırlık tepesindeki mescit kapısı üzerinde, yine aynı zâta âit, 641 (1243) tarihli bir kitabe bulunur ki, bu son ikisi Selçuklu hükümdarı Giyâs al-Din Kayhusrav b. 'Alâ' al-Din Kaykubâd 'm' ismini de ihtiva etmektedir (tafsilât için bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 19 v. dd.). Kütahya'da Germiyan-oğullarına âit âbideler

ehemmiyetli bir sayıdadır. Bunların başında, sonradan horasanlı müderris Molla 'Abd al-Vâeid 'in ders okutarak, vefatında (838 = 1434) oraya defnedilmesi sebebi ile Vâcidiye medresesi ismini alan, fakat, Germiyanoğlu Ya'küb Bey I. devrindeki ümerâdan Mubariz al-Din Umur Bey b. Savcı tarafından 714 (1314)^6 inşa ettirilen Umur Bey medresesi gelir ki, kitabesinden, bunun Alaşehir cizyesinden yaptırıldığı anlaşılmaktadır. . ikinci eser, sözü geçen Yukarı-Kale camii olup, kitabesi, Germiyan sultanı Süleyman Şah b. Muhammed tarafından 779 (1377) 'da yaptırıldığını göstermektedir. Yine aynı tarihte, Kütahya 'daki Ahî reislerinden Şayh Muhammed b. Şayh ;Alâ' al-Din Kurşunlu camii denilen camii inşa ettirmiş idi ki, bu cami sonradan, XVI. asırda Anadolu beylerbeyi Kasım Paşa (Güzelce) tarafından tamir ettirildiği için (927), Kasım Paşa camii nâmı ile de anıldı. Bu devre âit eserlerden, Germiyan ayanından Süleyman b. Ali Bey'in 783 (1381) 'te yaptırdığı Çatal mes-cid ile, İshak Fakih b. Halil 'in Yâkub Bey II. zamanında ve 823 (i 4 2 o) ' t e camiin yanında yaptırdığı çeşmeden başka, bilhassa Yâkub Çelebi medresesi diye anılan ve 814 (1411) 'te Yâkub Bey II. tarafından yaptırılan imaret medresesi vardır. Bu medresenin inşâsından beş ay sonra, Karaman-oğlunun Kütahya havalisini istilâsı sebebi ile, iki buçuk sene muattal kaldığı, bilâhare osmanii pâdişâhınının memleketi Karamanlılardan istirdadı ve Ger-miyan-oğluna terki hâdisesini de anlatan taş vakfiye, vakfedilen yerleri, vakıf şartlarını v.b. tesbit etmektedir (bk. Halil Edhem, *ayn. esr.*, s. 116; Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 79 v.d.). Kütahya'daki osmanii eserlerine gelince, evvelâ, Yıldırım Bayezid tarafından inşâsına başlanıp, araya Timur hâdisesi girince tamamlanamayan ve ancak 813'te

Mûsâ Çelebi tarafından ikmâl, vakfiyesi ise, Fâtih zamanında tanzim edilen Uiu camii zikretmek lâzımdır. Bir defa Kanunî Sultan Süleyman zamanında mimar Sinan eli ile tamir gören (*Tazkirat al-bunyân* 'da Orhan Gâzî camii olarak adı geçer) bu camii, Evliya Çeiebî, tûlen 180 ve arzan 90 ayak genişliğinde, içinde (IX, 21) 57 çam direk üzerine mevzu tavanlı olarak tasvir eder. 1223 'teki tamirinde kapısı üzerine tamir kitabesi konmuş ve Frikyâ şehirlerinden Aizanoi (Çavdar-Hi-sar) harabelerinden mermer direkler getirilerek, çam direklerin yerine konulmuştur. 1306 (1888)'da Mahmud Celâleddin Paşa'nın Hu-dâvendigâr valiliği zamanındaki tamirde ise, kubbesi kârgir olarak inşâ olunmuştur, XV. asır eserleri arasında, Germiyan ulemâsından ve devlet adamlarından olup, Yâkub Bey evkafına mütevellî olduğu taş vakfiyede bildirilen ve osmanî hâkimiyeti devrinde de yaşamış bulunan, ishak Fakih 'in kendi nâmına olan mahalledeki camii (837 = 1433), yine Yâkub Bey 'in sübaşısı olup, kendisi ile birlikte ipsala 'da hapsedilmiş bulunan Hisar Bey'in oğlu, Evliya Çeiebî 'nin kendi cediti olarak bildirdiği, ümerâdan Musliheddin Mustafa Bey 'in Bayezid II. devrinde yaptırdığı (893= 1487) cami (Saray camii; 889 tarihli vakfiyesi için bk M. Cevdet, *Zayi 'alâ faşl ahiya al-fityân ...*, s. 199; Uzunçarşılı, s. 112) bilhassa kayda değer. XVI. asırdan kalma âbideler içinde. Evliya Çeiebî 'nin »Kapan hanı" tesmiye ettiği

3 KÜTAHYA. 1125

menzilhâne (913 = 1506), Anadolu beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa camii (915=1509), Rüstem Paşa 'nın yaptırdığı Balıklı hamamı (956 = 1549) ve medresesi (957 = 1550) başta gelmektedir. Daha sonraki eserler arasında, Râbia Hatun isminde biri tarafından yaptırılan

Hatuniye camii (1061 = 1651), Anadolu valisi Yahya Paşa 'nın ihya ettiği Balıklı tekkesi (1164 = 1750), yine Anadolu valisi Hacı Ali Paşa 'nın Ulu-Câmi karşısında yaptırdığı „sakahâne" tâbir edilen ve Evliya Çelebî 'ye göre, suyu vaktiyle !mâd al-Din Hazar Dinâri tarafından getirtilen şadırvan (1179 = 1765), diğer bir Anadolu valisi Seyid Ali Paşa 'nm 1212 1797 'de yaptırdığı cami (Alo Paşa cânü) ve medrese, reisükütlükten azlinden sonra Kütahya'da ikamete me'mûr edilen (1224 — 1226) Vahîd Paşa'nm buradan ayrıldıktan sonra yaptırdığı kütüphane (1227 = 1812), Mahmud II. devrinde Kütahya mütesellimi kapıcı-baş ı Halil Kâmil Ağa 'nm yaptırdığı muvakkithâne (1242=1832), Kütahya eşrafından Müfti-zâde İbrahim Edhem Bey 'in yaptırdığı (1272 = 1855) cami ve kütüphane ehemmiyetli olanlardır (tafsilât ve diğer eser-ler için bk. Halil Edhem, *agn. esr.*; Evliya Çelebî, *göst. yer.*; Uzunçarşılı, *ar/n. esr.*). Kütahya'nın öteden beri ılıca ve mesireleri meşhur idi. *Cihannümâ*, Balıklı hamamı Kazasker hamamı, Yoncalı ve diğer ılıcalar ile birlikte, Hıdırlık, Sultan-Bağı ve Sultan Ba-yezid bahçesi gibi mesireleri bilhassa kaydeder (s. 631). Evliya Çelebî 'de bunlar hakkında uzun tafsilât vardır (IX, 25 v.dd.; Halil Kadri Erdem, *Kütahya mesireleri*, Kütahya, 1938).

Meş â h i r ve e v k a f . Kütahya'dan yetişen veya buraya nisbeti olan tanınmış edebiyat, din ve ilim adamları ehemmiyetli bir sayıdadır. *Is-ksnder-nâme* müellifi Ahmedî 'nin kütahyah olduğu meşkûk ise de, Germiyan beyi Süleyman Şah hizmetinde, burada eserlerini verdiği ve Kütahya 'da öldüğü bilinmektedir [bk. mad. AHMEDÎ]. Kardeşi *Hamza-nâme* müelîfi Hamza-vî, Süleyman Şah 'm nişancısı ve musahibi iken, sonra Yıldırım Bayezid hizmetine geçen şâir Şeyh-oğlu

Mustafa XIV. asır Kütahya meşâhîrinin başında gelir. Kütahya 'daki Mevlevihane kütüphanesinin kurucusu ve Yâkub Bey II. 'in dayısı mevlevî şeyhi Ceîâleddin Argun Çelebî ile oğîu ve „şeyh!edün" diye şöhret bulan Burhâneddin İyyas Çelebî Kütahya'da medfundurlar. Devrinde şeyhüşşuarâ olarak tanınan ve Yâkub II. 'un Edirne 'ye gidişinde mihmandarı bulunan şâir ve tabip Şeyhî Yusuf Sinan, Evliya Çelebî 'ye göre, (V, 244)) hatt-ı reyhanı diye bir yazı şeklini icat eden, yukarıda zikrettiğimiz îshak Fakih, yine o devirde ilim ve edebiyat sahasında ileri gelenlerden Ahmed Di'î kütahyalıdırlar. Keza, *Mijiih al-farac* nâzımı ve Şeyhî 'nin kardeşinin oğlu Cemâlî-i Germiyânî, Şeyhî 'nin diğer yeğeni ulemâdan Kasım îzarî Kütahya'nın XV. asırda yetiştirdiği ehemmiyetli simalardandır. Şeyh Dernirtaş diye tanınan ve *Mantık alfayr'a Cam al-asrâr va kaşf al-sattâr* ismi ile, bir izah yapan meşâyihîten Abu 'Abd Aliâh b. Muhammed (ölm. 1528), Kanunî 'nin Bağdad seferinde beraber bulunan şâir Harîmî İbrahim Bey, şehzade Bayezid 'in Kütahya sancak beyliği sırasında aîay beyi bulunan, ilim ve şiire de intisabı olan Rahimî Bey kütahyah oldukları gibi, meşhur lügat sahibi olup, Kütahya 'da müderrislik yaparak, eserlerini burada yazan, vefatında Pîrier türbesine defnolunan Ahterî Mustafa Efendi, şehzade Selim 'e Kütahya 'da divan kâtipliği yapan ve 15&2 'de burada ölen şâir Kara Faz-î, Zeyniye tarikatı meşâyihinden olup, *Ah-lâk-i muhsini* 'yi türkçeye tercüme eden Firakî Abdurrahman Çelebî (ölm. 1580) yazdığı *Mihr-ü Mâh* manzumesini Kütahya'da şehzade Selim 'e takdim ile kalem hizmetine burada intisâb eden gelibolulu müverrih Alî de zikredilebilir. XVII. asırda şuâradan Mahvî Ahmed Çelebî (ölm. 1645), ulemâdan Ünsî Abdül-lâtif

Efendi (ölm. 1619), Sabri Ali Efendi ve Evliya Çelebî [b. bk.] 'nin cediti kütahyah idiler (diğeri ve tanınmış kütahyah devlet adamları hakkında bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 208 v. dd. ; muhtelif tezkireler, *Şakayik-i numâniya* ve muhtelif tarihler). Kütahya asırlar boyunca Anadolu 'nun mühim bir idare, ilim ve kültür merkezi olduğı için, burada bir çok vakıf müesseseleri kurulmuştur. Germiyaa-oğlu Yâkub Çelebî evkafı Kütahya civarında ehemmiyetli Lir derecede idi. Kütahya ermenilerinin haracının (cizye-i gebrân) da bu imarete vakf edildiğı, Marad II. 'm bu vakfi mukarrer tuttuğı görölmektedir. Diğeri taraftan, daha sonraları Demir-Taş Paşa, Haraza Bey, Karagöz Paşa, Halil Paşa imaretleri ile Yiğit Paşa, Kasım Paşa, Rüstem Paşa, Lala Hüseyin Paça v.b. evkafı teşkil ve te'sis edilmiştir (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, Kütahya ile mülhakatında bulunan evkafı hâvi defter, Kanunî Sultan Süleyman devri, nr. 369; Topkapı sarayı arşivi, E. 106). Kütahya 'daki Aro-un mevdevdhânesi kütüphanesi V.e Molla Bey kütüphanesi son zamanlarda Vahîd Paşa kütüphanesinde tevhid edilmiştir. Hâlen Kütahya'da kültür müesseselerinden bu kütüphane ile birlikte eski eserler müzesi, lise ve kız san'at enstitüsü bulunmaktadır.

1126 KÜTAHYA — KÜTÜPHANE.

Bibliyografya : Metinde zikredilenlerden başka bk. Pauly-Wissowa, *Real-Encycl. d. Mass. Altertumsmiss.*, XI; W. M. Ramsay, *The historcal Geography of Asia Minör* (London, 1890), bk. fihrist; C, Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Ara-bien und andern umliegenden Lândern* (Hamburg, 1837), III, 135 — 137; Ch. Texier, *Asie Mineure, description géographique, historique et archeologique* (Paris,

1835— 1839), s- 392 v.d. ; G. Perrot, *Voyage en Calatie et Bithynie*, I, 113; W. v. Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus* (*Pet.-Mitt. Ergz* nr. 94, s. 49, v.d.); E. Naumann, *Vom Coldnen Horn zu den Qu-ellen des Eaphrat* (Münehen, 1893), s. 91 v. dd.; Cl. Huart, *Konia, la ville des der-vich.es tournears* (Paris, 1897), s. 55 v.d.; A. Philippson, *Reisen and Forschungen im tuestlichen Kleinasien*, III. {*Pet.-Mitt-, Ergz. H. nr. 177, s. 86* } ; Regis Delbeuf, *Deax excur-sions en Anatolie. De Constantinople â Koni-eh* (İstanbul, 1902), s. 118—151; Mehmed Ziya, *Bursa 'dan Konya 'ya seyahat* (istanbul), s. 219—250; David Magie, *Roman Role in Asia Minör* (Prineeton, 1950) II; Vital Cuinet, *La Turauie d' Asie* (Paris, 1894), IV, 201 v. dd.; Evliya Çelebi, *Seyahatname* (İstanbul, 1935), IX, 16 v.dd.; Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ*, s. 632; *Hudâ-vendigâr vilâyeti salnamesi* (1324); Ş. Sâmî, *Kamus al-dlâm*, V, 3910, Ali Sâib, *Coğrafya* (istanbul, 1304), s. 242; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri* (istanbul, 1932); ayn. mil., *Anadolu beylikleri* (Ankara, 1937)1 tür. yer.; *Devlet sanayiciliği muvacehesinde Kütahya* (Kütahya, 1932); Mustafa Yeşil, *Kütahya ilinin kısa coğrafyası* (İstanbul, 1938) ; *Belediyeler yıllığı II* (nşr. İller bankası), s. 703 v.d.; Kütahya livasının tımarlarını ve kariyelerin hâsılatım mübeyyin mufassal defter (Bayezid II. devri), Başvekâlet arşivi, nr. 45 ; Kütahya livasının Yoncalu ve diğer nâhiyelerindeki bâzı çiftlikleri hâvî defter, 988 yılı, Başvekâlet arşivi, nr. 589; Halil Kadri Erdem, *Kütahya düğünleri* (Kütahya, 1948).
(M. TAYYİBGÖKBİLGİN.)